

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Beatrix

Bestuur

mr. G.J. Jansen, voorzitter

R.R.M. Kemper Alferink BBA, secretaris

mr. F.A. Bakker, penningmeester

ir. H. Hengeveld

drs. P.E. Scheffer

Secretariaat

Postbus 1227, 8001 BE Zwolle, www.vorg.nl

Financiën

Mr. F.A. Bakker, Vilsterseweg 16, 7734 PD Vilsteren, NL48INGBoo05467046

Contributie

Leden € 30,-; gezinslid € 15,-; leden jonger dan 25 jaar € 15,-; donateurs € 45,-

Redactiecommissie

mevr. drs. E.A. van Dijk, voorzitter

jhr. A.J. Gevers, secretaris

dhr. G.T. Hartong

drs. J. ten Hove

drs. M. Klomp

dhr. K. Leeffers

drs. Js. Mooijweer

drs. O.G.J. Ottens

dr. F.W. Schmidt

dr. C. Trompetter

K. de Weerdt MA

Bibliotheek

gevestigd bij de Stads- of Athenaeumbibliotheek

Klooster 12, postbus 351, 7400 AT Deventer, tel. 0570-693 887.

Leden van de Vereeniging ontvangen het jaarboek *Overijsselse Historische Bijdragen* gratis.

Website

www.vorg.nl

De Hanze

De Hanze

Overijsselse Historische Bijdragen

Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van
Overijsselsch Regt en Geschiedenis

132e stuk 2017

Op het omslag: achtergrond een luchtfoto van de IJssel bij Kampen. <https://beeldbank.rws.nl>, Rijkswaterstaat, Ruimte voor de Rivier. Foto uit 2009 door Joop van Houdt Luchtfotografie; op de voorkant de Kamper Kogge in aanbouw op de Koggewerf in Kampen (zie p. 84); op de achterkant het oudste stadszegel van Zwolle (zie p. 14) en de Hanzestad Deventer (zie p. 47).

ISBN 978-90-8704-652-1

© 2017 Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

www.vorg.nl

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
Lydie van Dijk	
Aan de grenzen van de Hanze. De IJsselregio als economisch systeem in de middeleeuwen	9
Bert Looper	
‘dat zy in huer privilegien van der hanzen onverkurt sullen syn ende blyven’. Hanze, Habsburg en de Zuiderzeesteden in de eerste helft van de zestiende eeuw	33
Hanno Brand	
‘Duedt secretlix’: de omgang met informatie in de koopvaardij van de IJsselsteden in het Oostzeegebied in de zestiende eeuw	53
Jerem van Duijl	
De vijftiende-eeuwse IJsselkogge: onderdeel van een lange scheepsbouwtraditie uit de Hanzetijd	77
Karel Vlierman en Wouter Waldus	
De Hanze nu. Van historische periode tot marketinginstrument	93
Frank Inklaar	
Auteurs	109

Voorwoord

Toen de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis ongeveer acht jaar geleden in Kampen een jaarvergadering had en in de kerk bij een kraampje met boeken en bundels stond, vroeg burgemeester Bort Koelewijn aan de voorzitter of er niet een bundel over de Hanze gepresenteerd kon worden. Want in 2017 komen de Hanzedagen naar Kampen!

De redactie heeft een paar jaar geleden al personen benaderd die met Hanze-onderzoek bezig waren. Bert Looper heeft de grenzen van de Hanze vastgelegd en de IJsselregio als economisch systeem beschreven. De IJsselregio lag aan de grenzen van de Hanze en daarmee in het middelpunt van de economische dynamiek van de dertiende tot de zestiende eeuw. De Hanze was niet een organisatie van aangesloten steden, maar van kooplieden. In het artikel wordt uiteengezet wat er gebeurde in de IJsselsteden. De jaarmarkten in de IJsselsteden maakten deel uit van het Hollands-Vlaamse netwerk, maar ook van het Hanzenetwerk. Zelfs in de zeventiende eeuw, met een nieuwe politieke en economische constellatie, vormden de IJsselsteden een verbinding tussen oost en west.

Het artikel van Hanno Brand gaat over de vraag hoe de Nederlandse Hanzesteden, die waren ingelijfd bij het Habsburgse Rijk, zich staande hielden. Na de spanningen rond 1500 stelden de Zuiderzeesteden het lidmaatschap van de Hanze nadrukkelijk op prijs. Kort voor het midden van de zestiende eeuw was de Hanze nog steeds niet door de Habsburgse staat verdrongen als bevoorrechte handelsmacht op de Noord- en Oostzee. Uiteindelijk bleek dat de Hanzeverbindingen van groot economisch belang waren en ze werden in het staatsbestel van de Habsburgers geïncorporeerd.

Over de omgang met Hanzekoopvaardij in het Oostzeegebied gaat het artikel van Jerem van Duijl. Hij beschrijft het verval van de scheepvaart naar de Oostzee. Schippers uit onder andere Kampen voeren op een versteend Hanzeatisch handelsnetwerk, de route van hun voorouders die sinds de dertiende eeuw actief waren. Met behulp van de Sonttolregisters kan de Hanzeatische structuur van de koopvaardij van de IJsselsteden in het Oostzeegebied in kaart worden gebracht. Amsterdam werd belangrijker als handelsstad.

In 2011 werd in de IJssel bij Kampen het wrak van een vijftiende-eeuwse kogge gevonden. Karel Vlierman en Wouter Waldus geven in hun artikel een overzicht van de onderzoeksgeschiedenis van dit vaartuig. Vlak bij de in 2011 ontdekte IJsselkogge zijn bovendien nog twee andere, kleinere vaartuigen gevonden. Dit werpt vragen op over hoe deze schepen op de bodem van de rivier terechtgekomen zijn.

Frank Inklaar beschrijft hoe de Hanze nu wordt gepropageerd. In veel steden komen we de term 'Hanze' tegen in het stadsbeeld. En in winkels liggen producten met het prefix 'Hanze'. Het woord 'Hanze' dat nu gebruikt wordt is geen directe verwijzing naar de historische Hanze, maar geeft aan dat de stad iets met de oorspronkelijke Hanze te maken had. De Nieuwe Hanze begon in 1980 in Zwolle, toen de stad 750 jaar bestond. Sindsdien worden ieder jaar in een andere (West-)Europese stad Internationale Hanzedagen gehouden. Na het vallen van de Berlijnse Muur konden ook de Oost-Europese steden meedoen. De Hanzedagen blijken een verbinding van cultuur en economie. In 2017 worden de 37e Internationale Hanzedagen gehouden in Kampen.

De redactie wenst u veel leesplezier over de Hanze.

Namens de redactie
Lydie van Dijk

Aan de grenzen van de Hanze

De IJsselregio als economisch systeem in de middeleeuwen

Inleiding: gekeerd geschiedbeeld

Een veelvoorkomende term in het huidige spraakgebruik is ‘framing’. De Engelse term duidt de overtuigingstechniek aan waarmee door een specifieke structurering van woorden en beelden aan een tekst of afbeelding samenhang en betekenis wordt gegeven. ‘Framing’ is natuurlijk niet een nieuw fenomeen, maar functioneert al eeuwen als sturingsinstrument voor ons denken en doen. Het meest bijzondere van ‘framing’ is dat het vaak om impliciete boodschappen gaat en dat we na verloop van tijd ook niet meer weten of door hebben dat het om een overtuigingstechniek gaat. Een mooi voorbeeld van ‘framing’ in onze vaderlandse geschiedenis is de voorstelling van ons land op de kaart als ‘leo belgicus’, de Hollandse leeuw. Deze cartografische conventie vertelt het verhaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden als nieuwe staatkundige eenheid. Maar de ‘framing’ van de Republiek als Hollandse leeuw markeert ook het begin van een eeuwenlang proces waarin we Nederland zijn gaan zien als land met een duidelijk centrum – Holland – en een aantal provincies, tegenwoordig de ‘Randstad’ en de ‘regio’. In de negentiende eeuw verdween de leeuw als expliciet ‘framings’-element, maar de nieuwe kaart van Nederland met de gebruikelijke structuur van ‘het noorden boven’ en een duidelijk centrum Den Haag-Amsterdam is in belangrijke mate onze visie op het functioneren van ons land blijven bepalen. De noordzuid-oriëntatie van de moderne kaart verdeelt het land ook letterlijk in het Noorden en het Zuiden door de dominante aanwezigheid in het kaartbeeld van de ‘grote rivieren’ als scheidslijn. Deze cartografische dominantie is zo sterk dat de aanwezigheid van andere rivieren niet of nauwelijks meer een rol speelt in onze landschappelijke perceptie. Door de Hollandse leeuw en door het moderne kaartbeeld zijn we nauwelijks meer in staat om ons land ‘gekanteld’ te denken in een oostwest-oriëntatie met ook daarin een dominante scheidslijn: de IJssel. We mogen stellen dat de visie op de geschiedenis van het oosten van ons land in het algemeen en die van de IJsselregio in het bijzonder in sterke mate is bepaald door de ‘framing’ van de cartografische conventies.

Afb. 1 en 2 Twee kaarten uit de zeventiende en achttiende eeuw van Joan Blaeu (links) en Frederick de Wit (rechts) nemen ons op een verrassende wijze mee naar de oostwest-oriëntatie, zoals die eeuwenlang dominant is geweest voor het IJsselgebied. De kaarten doen ons beseffen hoe de IJssel en de IJsselsteden gedurende enkele eeuwen een scharmierfunctie vervulden tussen Holland en de Hanze (collectie Tresor).

De moderne kaart vertelt het verhaal van de IJssel als zijrivier, uitmondend in een deels ingepolderd en van de zee afgesloten meer. Deze ‘framing’ maakt het moeilijk om de werkelijke rol en positie van het IJsselgebied in de landelijke en internationale geschiedenis te begrijpen. Gelukkig zijn er ook oude kaarten overgeleverd die een geheel ander ‘frame’ laten zien en daardoor ook een geheel andere samenhang en betekenis geven aan het gebied van ons onderzoek, de IJsselregio. Wanneer we kijken naar zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten, dan treedt bijna een ‘historische sensatie’ op zoals de beroemde historicus Johan Huizinga die bedoelde: een volledig begrijpen van ‘wat was’ door het directe contact met het verleden. Twee kaarten neem ik als voorbeeld: de Veluwe-kaart van Joan Blaeu uit 1662 (*‘Tetrarchia ducatus Gelriae Arnheimiensis sive Velavia’*) en de gelijknamige Veluwe-kaart van Frederick de Wit in de uitgave van Mortier uit 1710. Eerstgenoemde ‘kijkt’ vanuit het westen naar het oosten, de andere vanuit het oosten naar het westen. Met Blaeu kijken we, met Holland in de rug, over de Zuiderzee naar het oosten. De Wit laat ons ervaren hoe, vanuit het oosten komende, de IJssel en de Zuiderzee een grens vormden tussen de Duitse gebieden

enerzijds en het nieuwe Holland van de Republiek anderzijds. Het zijn twee fascinerende kaarten die verwijzen naar een nog eerdere periode waarin oost en west stonden voor twee grote economische en culturele invloedssferen, Holland en de Hanze, die van elkaar gescheiden waren, maar elkaar ook ontmoetten bij de IJssel en in de IJsselsteden. De kaarten van Blaeu en De Wit ‘framen’ een ander Nederland met de IJsselregio als dynamisch grensgebied en als overgangszone tussen, wat we nu zouden noemen, Europese regio’s. De kaarten van Blaeu en De Wit ‘framen’ de geschiedenis van het IJsselgebied op een verrassende wijze en openen het venster op een geheel andere positie van de IJsselsteden in tijd en ruimte. De kaarten zijn letterlijk een ‘eyeopener’ omdat ze de historische werkelijkheid van de IJssel als grensrivier zo zichtbaar maken. De kaarten nemen ons mee naar een geheel andere dynamiek in de economische, politieke en culturele verhoudingen in Noordwest-Europa in de middeleeuwen en nieuwe tijd. De kaarten doen ons ook beseffen hoe belangrijk het is om de geschiedenis van de IJsselsteden in een groter ruimtelijk kader te zien.

Wanneer we specifiek kijken naar de wijze waarop decennialang de economische geschiedenis van de IJsselsteden is behandeld in relatie tot de Hanze, dan valt op dat de benadering sterk ‘evenementieel’ is geweest. Het gaat meestal om de lotgevallen van de afzonderlijke steden in relatie tot afzonderlijke gebeurtenissen in de geschiedenis

van de Hanze: sporen van ‘verre handel’ en activiteiten in de Oostzee, bijdragen aan militaire verdragen en acties, bezoeken aan de Hanzevergaderingen in Lübeck, enzovoort. Maar Blaeu en De Wit drukken ons met de neus op de historische feiten: de IJssel als grensrivier tussen twee economische regio’s die tegelijkertijd ook twee economische systemen vertegenwoordigen. En juist op de grens van twee ruimtelijke en economische entiteiten bevond zich de IJsselregio. In plaats van een ‘evenementiële’ benadering van ons gebied, is het van groot belang een ‘structurele’ benadering toe te passen om de Nederlandse Hanzegeschiedenis goed te kunnen duiden. In de afgelopen 25 jaar heeft het internationale Hanze-onderzoek ook deze belangrijke ontwikkeling doorgemaakt waarin de ‘evenementiële’ benaderingswijze heeft plaatsgemaakt voor een ‘systeembenadering’. In diverse artikelen en boeken is het IJsselgebied betrokken in het internationale onderzoek naar het functioneren van de Hanze als economisch systeem.¹ Dat heeft geleid tot een ‘gekeerd geschiedbeeld’ waarin de IJsselsteden niet meer worden gezien als individuele leden van een handelsverbond met hun eigen ups en downs, maar als onderdeel van een economisch systeem dat gedurende enkele eeuwen de Europese geschiedenis medebepaalde. De IJsselregio ... niet in de periferie van Hanze of Holland, maar juist in het middelpunt van de economische dynamiek van de dertiende tot de zestiende eeuw. Vanuit enkele moderne vraagstellingen van het internationale Hanze-onderzoek brengen we hier deze dynamiek in beeld.

De IJsselregio in het Hanze-onderzoek: van evenement naar structuur

Het onderzoek naar de relatie tussen de Nederlandse Hanzesteden in het algemeen en de IJsselsteden in het bijzonder enerzijds en de Hanze als kooplieden- en stedenverbond anderzijds heeft een lange geschiedenis.² De nadruk lag vooral op de problematiek rond het ‘lidmaatschap’ van de Hanze van de afzonderlijke steden. Vanuit de bijna mythische klank die het fenomeen Hanze altijd heeft gehad, hebben onderzoekers gezocht naar een bevestiging van de formele status van de steden binnen het Hanzeverband. Met het begrip Hanze zijn enkele positieve connotaties als ondernemerschap en durf verbonden en daarom wordt ook vandaag de dag nog gezocht naar bijna tastbare tekens van een roemrucht Hanzeverleden van eigen stad en regio. Ook vele bedrijven en toeristische organisaties ‘laden’ hun merknaam en producten met de positief gewaardeerde elementen van de Hanze, denk aan Lufthansa, Hanzehogeschool en de vele Hanzemarkten. Deze visie op de Hanze heeft geleid tot een geschiedschrijving waarin vooral gezocht werd naar economische en institutionele contacten met en binnen het handelsverbond. De aanwezigheid van de Nederlandse steden in Scandinavië en het Oostzeegebied en de deelname aan de Hanzevergaderingen te Lübeck kregen hierdoor de meeste aandacht. De geschiedenis van de Nederlandse Hanzesteden werd zo een verhaal van opkomst, bloei en verval, gebaseerd op ‘evenementiële’ waarnemingen van activiteiten van de steden en kooplieden buiten de eigen regio. De

regio zelf, als onderdeel van een economisch systeem, bleef buiten de reikwijdte van het onderzoek.

De benadering vanuit het ‘opkomst-bloei-vervalmodel’ vinden we al in de eerste algemene behandeling van de Nederlandse Hanzegeschiedenis van F.E. Berg uit 1883 en wordt gemeengoed met de klassieke studie van P.A. Meilink uit 1912.³ Meilink kiest in zijn voorwoord zelfs nadrukkelijk voor de behandeling van de afzonderlijke steden en laat de Hanzepolitiek op regionaal niveau buiten beschouwing. In de jaren 1960 verscheen nog het op het algemene publiek gerichte maar bijzonder waardevolle boek van W. Jappe Alberts.⁴ Het zou vervolgens tot het begin van de eenentwintigste eeuw duren voordat het Nederlandse Hanze-onderzoek in 2002 werd geprofessionaliseerd en gemoderniseerd met de oprichting van het aan de Rijksuniversiteit Groningen verbonden Hanze Studiecentrum. Een mijlpaal in het Nederlandse onderzoek is de verschijning in 2009 van het nieuwe overzichtswerk *Koggen, Kooplieden en Kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk*.

Maar in de tweede helft van de twintigste eeuw stond het onderzoek dus nog geheel in de traditie van Berg, Meilink en Jappe Alberts. Het is opmerkelijk dat in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, verschenen in vijftien delen in 1979-1983, de Hanze slechts op enkele verspreide plekken aan de orde komt. In de regionale geschiedschrijving is het onderzoek naar de geschiedenis van Zwolle als Hanzestad een mooie illustratie van de taaiheid van de opkomst-bloei-vervalbenadering. In de in 2005 gepubliceerde *Geschiedenis van Zwolle* worden de contacten van de stad met de Hanze volgens het ‘opkomst-bloei-vervalmodel’ nog eens gewikt en gewogen en valt het oordeel dat Zwolle ‘nooit meer dan een bijrol had vervuld’ in het illustere bondgenootschap. Deze relativering van de positie van Zwolle als Hanzestad is een reactie op de studie van de Zwolse gemeentearchivaris F.C. Berkenvelder uit 1983 waarin, niettegenstaande de schaarse sporen van verre handel en betrokkenheid bij de besluitvorming in Lübeck, aan Zwolle een belangrijke positie werd toegekend in Hanzeverband.⁵ Dit voorbeeld laat zien hoezeer de discussie tot voor kort nog werd bepaald door deze ‘evenementiële’ benaderingswijze en hoezeer werd voorbijgegaan aan de vraag wat het voor een stad als Zwolle feitelijk betekende om een cruciale positie in te nemen in het IJsselgebied, juist op de grens van de economische systemen van Holland en de Hanze.

In het moderne Hanzeonderzoek zijn niet de losse sporen, maar is de integrale economische positie in de regio het centrale thema. Het Nederlandse onderzoek van de afgelopen jaren is vooral geïnspireerd door de ontwikkelingen in Duitsland, waar een veel langere traditie bestaat van studie naar regionale ontwikkelingen, regionale identiteiten en territoriale oriëntatie. Al in 1928 publiceerde R. Hüpke zijn belangrijke studie over de Nederlandse ‘Wirtschaftslandschaften’ en in 1961 kreeg deze regionaal-economische benadering een sterke impuls met het nog altijd gezaghebbende artikel van F. Petri over de positie van de Nederlandse Hanzesteden ‘im flandrisch-hansischen Raum’.⁶ Dit artikel was het uitgangspunt voor een bloeiende Duitse onderzoeksschool, geconcentreerd rond het tijdschrift *Hansische Geschichtsblätter*, waarin